

36 nádoby hanby pohlavní orgány; klúby i s mēchýřem: mīněny buď kyčle s močovým mēchýřem, nebo varlata s šourkem – 37 v druhém prostředku: tj. ve třetí čtvrti – 40 chřbetná kost páteř – 48 do hleznův po kotníky – 51 Rybnář Ryby – 52 podešvy na nohách chodidla – 53 ani hyzdie ani nezamítají

54 od žil púšťěnie a od času o pouštění žilou a o čase – 55 po běhu Měsíce podle pohybu Měsíce – 56 take tak (platí) – 57 uložen stanoven, vymezen

FRANTIŠKÁN APATÉKÁŘ

Pro rozšíření česky psaných lékařských pojednání v 15. století a tím pro laicizaci a demokratizaci vzdělání v oblasti přírodních věd je charakteristická práce neznámého františkána, zvaného v literární historii Františkán apatékář. Jeho dílo doplňovalo populární sborník lékařských poučení, který vyrostl kolem některých zčeštěných pojednání Křišťana z Prachatic a byl nazýván „Jádrem“. Vedle Jádra je kompilace Františkána apatékáře největším a nejrozšířenějším českým lékařským sborníkem 15. století a byla ještě dlouho později opisována. Mezi Jádrem a sborníkem neznámého františkána jsou některé shody a není vyloučeno, že uspořádání obou těchto překladových kompilací je dílem jediného autora. O neznámém františkánském mnichu - apatékáři nevíme nic víc, než že působil v Krumlově a v Brně jako správce lékárny františkánského kláštera někdy kolem r. 1440.

(O ZDRAVÍ LIDSKÉM)

S boží pomocí ktož chce dlúho živ býti, takto učín jako tento mistr Agvin tak řečený etc. Praví zajisté, že když člověk šesteru věc činí, že bude s boží pomocí dlúho živ a zdráv. Prvá dobrého povětří hledati a zlého se varovati. Druhá jest skrovnost v napití a najedení, aby to bylo čisté a zdravé. Třetíe od otpočívanie ložnieho a múdrého hýbanie a tvým životem oblovanie. Čtvrté vhod spáti a vhod bdieti. Páté, aby se choval, aby nebyl tvrd v životě ani velmi měkek. Šesté, aby se choval prielišného veselé. Toť jest těch šest věcí; ktož je má na paměti, bude dlúho zdráv. A protož o každé věci ten mistr zvláště učí, kterak má činiti, a teď vykládá o těch
10 šesti věcech.

Najprvé o povětří

Najprvé o povětří tak praví: Všelikeho povětří nejasného a nečistého se chovaj, leč buď smrduté neb nesmrduté. A proč? Když jest jasné, zákon jest ráno vstávati, a když jsú mrazové a mračno, zákon jest dlúho spáti.
15 Varuj se smradu bahenného neb z močidla a mršieho, neb od toho se zarozují tajné nemoci v životech šlechetných. A protož, ktož chce ten smrad od sebe zapuditi, ten drž oman před jazykem.

O jedení

O druhém, to jest o jedení a o pití, učí, aby člověk vždy málo pochodí
20 aneb pojezdil, a když přijde žádost k jedení, ihned jez a nedli; a vždy vstátí
od stola málo lačen jsa. Také žádného ovoce na čítírobu nejez, a to pro
jeho náhlé požitie a v hnuoj obrácenie. Ale po krmiech muožeš jiesti aneb
hrýzti, ale skrovně. Také se vždy držeti dobrých krmí, jakožto jsú kozlenci,
kuřenci, kuroptvy, bažanti i jiné maso, když svůj čas má. Také varuj se
25 studených krmí. Od mléka na žádném obědu a ryb aby nejedl, neb to praví
mistr Avicena, že člověk často od toho malomocen bývá. A také když se
napieš, a na to pitie nic nejez, leč by se velmi chtělo, a to učin skrovně;
také pitie bývá z pomyšlenie. Také vody na lačný život nepí, nebo všecku
žádost k jedení uhašuje. Také pitie vždy čisté pítí, a kalného se a slévaného
30 a podčepie varovati. Také na sytý žaludek nespí mnoho, ale radím se kaž-
dému procházeti. Také věz: čímť jest lepší pitie, tiemť jest hned požívati
škodnějšie. Jakož praví mistr Avicena, že to silné pitie porazí nepožitečné
krmě svú mocí, a tu životu uškodí. Také v létě muožete jiesti studené
krmě, ale ne vždy, ale v zimě vždy horké. Také se na plný žaludek nemyti,
35 ani po lázni brzo jiesti, neb žaludek v lázni své přirozenie ztratí, pro roz-
ličné věci toho požití nemuož. Také v rozličných láznách nemyti se, neb se
od toho mnohá nemoc stává.

O hýbaní

O třetiem, o hýbaní: a tak mnoho choděním aby sobě neuškodil člověk
40 na hýbaní, ani mnoho chodil úsilně, ani jezdil, ani skákal, ani běhal přieliš.
Nebo také těžké vichtovánie duši ven puďí. Také slušie skrovně pokornu
býti, aby v obém měl pravú smieru, aby ani právě odpočíval, ani sebú
náramně hýbal.

O spání

45 O čtvrtém, to jest o spání, učí, aby vždy včas lehl, to jest když mrká,
a vždy na pravé ruce učinil sen prvý. Potom líbí-liť se, muožeš se na levú
ruku obrátiti. Také ve dne dlúho nespatis, a najvieg, když žaludek jest
prázden, jako v nešporní hodinu, nebo se od toho stává studená nemoc.
O tom mistr Ipokras praví: Sen jest jako smrt obecen. Také aby v noci
50 neběhal a dne nezameškal v jeho diele. Také na chřbetě, tak mním, aby
nespals, neb od toho se stává padúcie nemoc.

O tvrdosti a měkkosti v životě

O pátém učí, aby tvrd ani měkek byl v životě. Aby se také horkého
po větřie choval, nebo pro veliký pot bude měkek. Také máš se varovati
55 vel iké zimy, nebo svieže mokrost a tudy žaludek bude tvrd.

O veselí

O šestém, o veselí a o smutku učí. O smutku a o veselí takto učí mistr Galienus: Varuj se přílišného veselí, nebo velikým veselím srdce se otevře a duši vypudí. O tom praví mistr dříve řečený, že viděl jest, že jeden 60 směje se, i umřel jest. Také stává se od velikého hněvu neb od velikého smutku, neb srdce tudy raní od smutku mdlé; odtud se stává nemoc. O tom praví mistr Avicena: veliké radosti se chovati a přílišnosti; a také smutka přes noc ostaň.

Toť jest těch šest věcí, na nichž každého člověka zdravie záleží, a jest 65 vybráno z knih lékařských krátkými slovy.

1 *mistr Agvin*: patrně míněn Pavel Aiginský (Paulus Aegineta), nejznámější lékař byzantský (7. stol. n. l.), jehož rozsáhlé dílo (hlavně kapitola z chirurgie) bylo ve středověku velmi ceněno – 3 *povětšie vzduchu* – 5 *od otpočívania ložného* o odpočinku na loži; *od múdrého hýbania* o rozumném pohybu; *od živolem oblovania* o lomcování, prudkém pohybování tělem – 6a. *čtvrťé...*, *páté* atd. za čtvrté, za páté – 6 *vhod* ve vhodný čas; *aby se choval* aby ses chránil – 7 *aby nebyl tvrd v živote* abys netrpěl zatvrdlostí střev, zácpou; *měkek měkký*

13 *leč buď* ať je; *zákon jest* je třeba, má se – 15 *z močidla* z louže, z močálu; *se zaružujú* vznikají – 16 *šlechtných* ušlechtilých – 17 *om in*: oman pravý (Inula helenium), jehož oddenky mají aromatický zápach, působící na sliznice dýchacích cest

20 *žádost k jedení* chuť k jídlu; *nedli* neotálej, neodkládej – 21 *na čítrobu* na lačný žaludek – 22 *pro náhlé požitie a v hnuoj obrácenie* pro příliš rychlé trávení a pro zahnívání – 23 *kozlenci, kuřenci* kůzlata, kuřata – 25 *na obědu* při jídle – 26 *mistr Avicena*: Ibn Sina (980-1037), arabský filosof a lékař (lat. zvaný Avicenna), jehož základní lékařské dílo v 12. stol. přeloženo do latiny, byl velkou autoritou ve středověku; *malomocen bývá*: malomocenství (lepra) začíná mnohdy zaživacími potížemi, a proto se soudilo, že pochází z potravy, zvl. z ryb – 28 *z pomyšlenie* z pomyšlení na nápoj, tj. bez skutečné potřeby – 29 *uhašuje* kazí, bere; *slévaného* slivky – 30 *podčepie* podčepků, kalu na dně sudu – 32 *porazí nepožitečné krmě* rozloží nestrávenou potravu – 35 *přirozenie* přirozené schopnosti – 36 *požití* strávit

40 *na hýbaní* při pohybu; *úsilně* s vynaložením úsilí, námahy – 41 *vichtovanie* (z něm. fechten = šermovati, zápasiti) zápolení, závodění; *duši ven* pudí přivodí smrt; *pokornu býti* býti ukázněný – 42 *pravú smieru* správnou míru; *právě* náležitě, hojně

45 *mrká* smráká se – 46 *sen* spánek – 47 *najpiec* především – 48 *v nešporní hodinu* kolem páté hodiny odpoledne, kdy se konaly nešpory, tj. večerní pobožnost; *studená nemoc* zimnice – 49 *mistr Ipokras*: Hippokrates (asi 460-377 př. n. l.), řecký lékař, jedna z největších středověkých lékařských autorit; *obecen* společný (lidem) – 51 *padúcie nemoc* padoucnice

54 *bude měkek* změkne – 55 *svieže* zadrží; *mokrost* vláhu, tj. žaludeční šťávy; *bude tvrd* zatvrdne

57 *mistr Galienus*: Galénos (131-201 n. l.), řecký lékař, vedle Hippokrata jedna z největších lékařských autorit středověku – 58 *srdce se otevře*: podle středověkých představ bylo srdce sídlem duše – 62 *přelišností* přehnanosti, přepínání – 63 *ostaň* zanech, zbav se

Paralipsis, ta slóve nemoc pakostnice aneb dna. A ta nemoc stává se ráda od studenosti, od hněvu a od přelišného jedenie a pitie. Také od smilstva a někdy, že jest člověk raněn v žíly aneb když se žíly zacpají, a tak se v hromadu srostú, tak horkosti od srdce k jiným žilám a úduom
5 přinéstí nemohú a od toho budú žíly studeny a mrtvy. Právě jakožto vidáme v trúbě, ješto jí vodu vedú, když se vprostřed zacpá, tehdy druhým koncem nemuož voda jíti, takežť se žilám stává. Kdežť neb kdyžť se zacpají, tehdyť nemohú horkosti a vlažnosti mieti, ješto člověčie zdravie na tom záleží.

10 Takto jemu spomoz

Jest-li nemoc od přelišné krve a v pravé straně jest, tehdy máš púštěti na levé ruce. Takěť mu jest zdráv driák; ať mu dadie v lázni píti s teplým vínem puol kvantále, ješto s hobrovým strojem, šalvějí a rúťu v tom víně jest vařené.

15 Jest-li člověk tlustý

Pakli jest člověk tlustý, a že má tu nemoc, ješto přide od přelišného jedenie aneb pitie aneb od obého, vezmi reubarbarum aneb ezule tolikež, aby bylo toho obého 4 kvantále, a daj mu vypiti pojednú, ačť jest silen. Nedajž mu potom jiesti ani píti, ať by více na chyšku nechodil.

20 Pakli jest churavý a mdlý

Tehdy jemu máš dáti toto dobré lékařství, jakožto zázvor s cukrem dělaný, id est zinziber conditum, to jest zázvor zelený – a také slóve zinziberatum allexandrinum – aneb diamargariton; a maž jej tú mastí, ješto slóve marciaton.

25 Znamenaj

Také máš věděti, že těm lidem, kteří dnu mají a jsú staří, těžko jest jim spomoci. Těm lidem když na dnu sáhne, a že nepocítí jie, neb když jsú sečení aneb zbiti, těm nemuož spomoci.

Toto jest lázně dobrá proti dně aneb pakostnici

30 Vezmi jalovce a jedno kořenie, ješto slóve divoké aneb divizna, a kořen costen, to jest materie líčko, a vař to u víně a učíň sobě z něho lázni v kádi aneb u vaně káže se dobře přikryti. A ležť to víno, ješto s tím kořením vařeno, na horké kamenie, aby se od toho potil, toť spomóž. A také varuj se od smilstva, neb to všecyky údý mdlí.

Vezmi olej dřevěný a bobkový a shřeje jej mažiž sobě nohy teple a potom obal teplými rúchami.

K témuž

40 Také mozk z kostí jeleních aneb z volových ztluciž s kostivalem a tiem v teple zmažiž, spomocnoť jest.

Jinak

Také vezmi tuk opichový a směš s strdí a ječnú múkú a přilož na tu bolest a spomuožť.

Proti dně

45 Vezmi krev hazuny a ovčie maso, vosk nový, boby, stred a múku režnú, suol, šalvěji a směš to v hromadu ztluka vše u moždieři; a to vezmi všeho jednostajně. A potom kaž húsera tlustého upěci a vezmi sádlo z něho tekúcie a z toho ze všeho učiniž mast, a to vše zvaře, a tú mastí úd bolestný maž. Aneb vezmi deset zrn bílého kadidla a deset listův šalvěje a bobro-
50 vého stroje lot, směsiž to v hromadu a ztluc a zvař to s dobrým vínem a to pí po tři dni na čítirobu.

Nadpis: *pakostnice nebo dna*: ve stč. pojem širší než dnešní dna (arthritis uratica) tj. zánět kloubů způsobený ukládáním solí kyseliny močové; podobně jako u lid. chápání tzv. gichtu zahrnuty i potíže původu reumatického nebo sklerotického aj.; lat. název paralisís označuje dnes ochrnutí – 3 *žíly* cévy krevní (nerozlišena ještě přesně funkce žil a tepen); *se zacpají* se ucpou – 4 *v hromadu srostú* zúží se, stanou se neprůchodnými; *horkostí* teplotu; *k úduom* k tělesným orgánům – 8 *vlažnosti* vláh-
hy; *ješto... na tom* na čemž, a na tom

11 *od přelišné krve* od nadbytku krve, překrvení – 12 *driák* léčivý odvar, domnělý „všelék“ – 13 *puol kvantále* půl kventlíku (kventlík, pův. pětina solidu, je čtvrt lotu, tj. 4 g); *s bobrovým strojem*: tzv. bobří stroj je výměšek žláz uložených mezi řití a pohlavními orgány bobra; *s rútu*: routa vonná (Ruta graveolens) – 17 *reubarbarum* (lat. akuz.): reveň rebarbora (Rheum rhubarbarum); *ezule* (z *esulae*, lat. gen.): prysec kolovratec (Euphorbia helioscopia) nebo prysec obecný (Euphorbia esula); *tolikež* stejně tolik, stejné množství – 18 *pojednú* najednou, naráz – 19 *na chyšku* na záchod – 20 *mdlý* slabý – 21 *lékařstvie* lék – 22 *id est* (lat.) to jest; *zingiber conditum* (spr. *zingiber*): lat. označení pro zázvor s cukrem – 23 *diamargariton*: přípravek, jehož součástí je perlový prášek – 24 *marciaton* (lat. unguentum marciaton): bylinná mast, jejíž složitý recept uvádí Světlo apatekáruov Matěje z Mýta (vydal E. Šedivý, Praha 1922, s. 157-158)

27 *na dnu* na místo stíženě dnou – 28 *sečení aneb zbili* sekání, řezání anebo udeření – 30 *kořen costen, to jest mateřie líčko*: jde patrně o dvě různé drogy: kořen indického keře (Costus arabicus), z něhož se vyráběla vzácná mast, a devětsil (Petasites) nebo podběl (Tussilago) – 34 *mdlí* oslabuje – 36 *olej dřevěný olivový olej; olej bobko-*

vý olej z plodů vavřínu vznešeného (*Laurus nobilis*), lid. bobku; *teple* za tepla – 39 *mozk* kostní dřev, morek; *s kostivalem*: kostival lékařský (*Symphytum officinale*) – 40 *spomocnoť jest* pomáhá – 42 *tuk opichový* hustý odvar z celeru; *směš s strdí* směchej s medem

45 *hazuny* kočky; *vosk nový* čerstvý vosk; *střed strdí*, med – 46 *v hromadu* dohromady – 47 *jednotajně* rovným dílem – 48 *bolestný* bolavý – 49 *bielého kadidla*: zaschlá pryskyřice kadidlovníku (*Olibanum*) – 51 *na čítitrobu* na lačný žaludek

KŘIŠŤAN Z PRACHATIC

Naukovému písemnictví přírodovědnému – a to lékařskému i matematickému – patří jedna část mnohostranného díla Křišťana z Prachatic (kolem 1366-1439), mistra pražské university a Husova blízkého přítele, později jednoho z vůdčích reprezentantů konzervativního husitského křídla. Jinou složku Křišťanova díla tvořily práce teologické a polemické. Jako lékař požíval Křišťan autority nejen v 15., ale i v 16. století, kdy pod jeho jménem vyšla několikrát tiskem jedna z nejoblíbenějších zdravotnických příruček, tzv. Lékařské knížky. Křišťan – stejně jako jeho přítel a vrstevník Zikmund Albík z Uničova, pražský arcibiskup v r. 1413 a přední lékař své doby – platil za autoritu v léčení moru. Křišťan nepochybně psal většinu svých lékařských prací latinsky, ale brzy byly zpracovávány i česky. Vedle spisů, které jsou nesporně Křišťanovými díly, dochovalo se s jeho jménem mnoho popularizujících lékařských kompendií, receptů atp. Česká zpracování Křišťanových lékařských spisů se stala základem téměř všech českých lékařských sborníků, známých pod jménem „Jádru“. Nepochybně je Křišťan autorem latinského herbáře, jednoho z nejstarších u nás a oceňovaného doma i v cizině. Latinské znění herbáře se dochovalo v několika verzích a bylo několikrát zpracováno česky v 15. i 16. století (*Knihy o mocech rozličného koření*). Křišťan se v něm opíral o známý středověký veršovaný spis o léčivé moci rostlin, známý pod názvem *Macer floridus*.

KNIHY O MOCECH ROZLIČNÉHO KOŘENIE

ČERNOBÝL

Černobýl, jakož mistři pravie, že jest mátě všeho kořeníe. Kohož hlava bolí, ten vezmi černobýl s kořenem a dobře jej zmý a zkrájej na malé kusy, a to dobře vař u vodě aneb u víně za celý den. Pak proced skrze rúchu a tiem hlavu zmý, jakž muožeš najhorčejie obdržeti. Pak rúchú hlavu
5 obvěž a lehna nehýbaj sebu za celý den aneb za noc, až se dobře upotíš; a to čin po tři dni aneb po tři noci. Proti horkosti v hlavě vezmi černobýl aneb mateří dúšku aneb polej; mýž tiem hlavu udělaje s tiem lúh. A tiem kořením obvěž na noc hlavu jedniem kterýmž kolivěk. Kteráž žena nemóž
10 dietěte poroditi, ta vezmi černobýl, ztlukúc vař jej v uoctě a procediec jej skrze rúchu, i schovajž v čistém hrnci, až se učistí. A potom prostudiec píz to, a lehce porodiš. Také kterou ženu kuole po omlazení, ta vezmi černobýl a ztluc jej dobře a zvař jej dobře a proced skrze rúchu a přivež to dobře